

บริบททางประวัติศาสตร์กับพัฒนาการ ทางภูมิปัญญาไทย ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

รองศาสตราจารย์ วิไลเลขา ถาวรอนสาร

6ปีที่ยอมรับกันแล้วว่า การที่มีชนนารีชาวอเมริกัน นำวิชาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่มาเผยแพร่ให้แก่คนไทยในสมัยรัชการที่ 3 มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยครั้งสำคัญทั้งในด้านรูปธรรมและนามธรรม ในด้านรูปธรรมคนไทยได้ยอมรับเทคโนโลยีด้านต่าง ๆ ของตะวันตกมาใช้อย่างรวดเร็ว ในทางนามธรรม ชนชั้นนำของไทยได้ยอมรับหลักเหตุและผลของวิชาวิทยาศาสตร์แผนใหม่เข้ามาผสมผสานในกระบวนการความคิด เป็นเหตุให้โลกทัศน์ของคนไทยมีการเปลี่ยนแปลงและมีการตีความพระพุทธศาสนาใหม่ เพื่อเป็นรากฐานให้สังคมไทยก้าวไปสู่สมัยใหม่ที่เทคโนโลยีจะมีบทบาทสำคัญได้อย่างราบรื่น อย่างไรก็ตาม การศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการทางภูมิปัญญาของไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 จะขาดความสมบูรณ์ไปอย่างมากถ้าไม่ได้ย้อนกลับไปศึกษากระบวนการความคิดของคนไทยในอดีตตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา เราจะตระหนักได้ว่ากระบวนการความคิดที่เป็นเหตุเป็นผล (rationalism) ซึ่งแตกต่างจากสมัยอยุธยาได้เริ่มปรากฏให้เห็นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 และสืบทอดในหมู่ชนชั้นนำมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 การพัฒนาทางความคิดเช่นนี้เองได้วางรากฐานสำคัญไว้ให้แก่คนไทย เมื่อต้องเผชิญหน้ากับภูมิปัญญาของตะวันตก ทำให้ชนชั้นนำไทยสามารถปรับกระบวนการความคิดได้อย่างรวดเร็ว และถกฉวยเอาผลประโยชน์จากภูมิปัญญาของตะวันตกได้อย่างมีประสิทธิภาพ

กระบวนการความคิดแบบเหตุและผลในสมัยรัชกาลที่ 1

เราจะเห็นร่องรอยของกระบวนการความคิดแบบเหตุและผลนิยมในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้จากผลงานสำคัญของชนชั้นนำไทยในด้านต่าง ๆ ได้แก่ ด้านการปกครอง ศาสนา กฎหมาย และวรรณกรรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไม่ทรงสามารถอ้างสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์จากการสืบสันตวงศ์ได้ ทั้งยังทรงปฏิเสธการเกี่ยวดองโดยการอภิเษกสมรสกับราชวงศ์อยุธยา เหมือนดังที่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงกระทำมาก่อน วิธีการที่พระองค์ทรงใช้เพื่อสร้างสิทธิธรรม ได้แก่ การเน้นหลักคุณธรรมของพระมหากษัตริย์ตามแนวทางพระพุทธศาสนา¹ คุณธรรมดังกล่าวนี้คือการให้ความสำคัญแก่การปฏิบัติหน้าที่ในฐานะธรรมราชา ซึ่งสามารถกระทำให้สำเร็จได้ด้วยสติปัญญาของมนุษย์ มิใช่การอ้างอิงอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของเทพเจ้าเหมือนดังแนวทางของพระมหากษัตริย์อยุธยา แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จะทรงถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ที่กำลังบำเพ็ญบารมี² แต่การอ้างว่าเป็นพระโพธิสัตว์นี้ ก็มีข้อสงสัยที่เป็นไปไม่ได้ตามคติของพระพุทธศาสนา ที่เชื่อว่า

สัตว์โลกสามารถใช้ความพยายามไปสู่พุทธภาวะได้ด้วยกันทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้การอ้างสิทธิธรรมของพระองค์จึงเน้นความสามารถในการปฏิบัติราชการตั้งข้อความที่ปรากฏในบทพระราชนิพนธ์เรื่องนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง ว่า³

“... ”

ตั้งใจจะอุปถัมภก

ขอยกพระพุทธศาสนา

จะป้องกันขอบขันทสีมา

รักษาประชาชนและมนตรี

“... ”

การอ้างสิทธิธรรมโดยอิงกับความสามารถในการปฏิบัติหน้าที่ได้ครบถ้วน จะปรากฏอีกในคำขึ้นต้นหรือคำประณามพจน์ในวรรณกรรมราชสำนักที่เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 แทนที่คำประณามพจน์จะเป็นการสรรเสริญเทพเจ้าทั้งหลายในศาสนาพราหมณ์ หรือสรรเสริญพระมหากษัตริย์ซึ่งเปรียบเสมือนเทพเจ้าเหมือนในสมัยอยุธยา แต่คำประณามพจน์ของวรรณกรรมเหล่านี้กลับยกย่องกษัตริย์ในฐานะที่ได้กระทำภารกิจต่าง ๆ เช่น การสงครามและการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา⁴

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2521), หน้า 45, 48.

² “พระธรรมสาตรา” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2515), หน้า 10. “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 36” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2506), หน้า 326.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, “นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง,” ใน ขุมนมพระราชนิพนธ์และบทประพันธ์ (รวบรวมโดย ทวน วิริยาภรณ์) (กรุงเทพฯ : ป. พิศนาคะการพิมพ์, 2507), หน้า 175.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525), หน้า 27-28.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงปฏิเสฐฐานะการเป็นเทวราชที่มีความศักดิ์สิทธิ์และอยู่ในสถานะที่สูงกว่าพระรัตนตรัยดังที่พระมหากษัตริย์อยุธยาได้เคยอ้างมา โปรดฯ ให้เปลี่ยนแปลงพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาบางประการ โดยให้ข้าราชการต้องทำความเคารพพระรัตนตรัยก่อนเทวรูปอื่นใด ในสมัยอยุธยา ขุนนางที่เข้ามาประกอบพระราชพิธีนี้ต้องทำความเคารพพระเชษฐบิดร ซึ่งเป็นรูปเคารพแทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ก่อน จากนั้นจึงทำความเคารพพระรัตนตรัยได้ ทั้งนี้เพราะในสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ทรงถือว่าพระองค์อยู่เหนือพระรัตนตรัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงตีฉันทนาการกระทำนี้ว่า กษัตริย์อยุธยามีทิวาธิมานะมาก และมีได้มีวิจารณ์ปัญหาพิจารณาเห็นโทษของการกระทำดังกล่าว⁵

หน้าที่ในการรักษาประชาชนและมนตรีประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ก็คือ ดูแลเอาพระทัยใส่ในเรื่องจิตวิญญาณ เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนและข้าราชการอยู่ในศีลธรรม เมื่อตายไปจะได้พ้นอบายภูมิและมีหนทางก้าวหน้าไปจนถึงพระนิพพานในสมัยรัชกาลที่ 1 จึงได้มีพระราชกำหนดให้ข้าราชการประพฤตินอนอยู่ในกุศลกรรมบท 10 ประการ และให้สมาทานศีล 5 ศีล 8 หรือศีล 10 ก่อนจะมาเข้าเฝ้าทุกครั้ง⁶ สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับพระราชกำหนดนี้ก็คือ มีการอธิบายในรายละเอียดของศีลแต่ละข้อ และองค์ประกอบที่จะทำให้ผิดศีล

อย่างละเอียดมาก แสดงว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีความรู้ดีในเรื่องของพระวินัยและเป็นความรู้สึกซึ่งในด้านแนวทางปฏิบัติที่จะให้เกิดประโยชน์โดยแท้จริงของพระพุทธศาสนา มิใช่เรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติแต่อย่างใด สำหรับประชาชนมีพระราชกำหนดชักนำมิให้เคารพบูชาเทวดาอารักษ์ให้เหนือกว่าพระรัตนตรัย เพราะจะทำให้ตั้งอยู่ในความมัวเมาประมาทได้ และให้ทำลายรูปสิ่งตามศาลเทพอารักษ์ทิ้งเสียด้วย เพราะถือว่าเป็นสิ่งอัปมงคลถ้าเมืองใด ตำบลใด ยังมีรูปสิ่งหลงเหลืออยู่ เจ้าเมืองและกรรมการเมืองหรือนายบ้านจะถูกลงโทษหนักถึงประหารชีวิต⁷ พระราชกำหนดดังกล่าวตราออกมาในปีแรกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้ขึ้นครองราชย์ แสดงให้เห็นว่า ทรงถือเป็นการปฏิบัติสำคัญ การอธิบายเพื่อให้เหตุผลอย่างละเอียด ยังแสดงถึงความพยายามในการสื่อสารกับประชาชน ในสมัยอยุธยาไม่เคยปรากฏลักษณะเช่นนี้ เพราะพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์คือกฎหมายอยู่ในตัวอยู่แล้ว ไม่มีความจำเป็นอย่างใดที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงอธิบายเหตุผลในการตราพระราชกำหนดอีก⁸

พระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงถือเป็นเรื่องเร่งด่วนอีกประการหนึ่งและทรงกระทำใน พ.ศ. 2326 ก็คือการให้ประชุมคณะสงฆ์ผู้ใหญ่แต่งตั้งคัมภีร์ไตรภูมิภษาขึ้นมาใหม่ ตำราเล่มนี้ถือเป็นที่รวมหลักศีลธรรมและความรู้

⁵ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 40". ใน *กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5*, หน้า 354.

⁶ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 33 และ 36". ใน *กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5*, หน้า 313-318, 325-342.

⁷ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 35". ใน *กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5*, หน้า 324-325.

⁸ David K. Wyatt. "The 'Subtle Revolution' of King Rama I of Siam," in David K. Wyatt and Alexander Woodside, ed. *Moral Order and the Question of Change : Essay on Southeast Asian thought*. (New Haven, Connecticut : Yale University Southeast Asia Studies, 1982), pp. 33-34.

เกี่ยวกับโลกธาตุของสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย และผู้ปกครองพยายามปลูกฝังแนวความคิดใน ไตรภูมิลงในหมู่ประชาชน เพื่อประโยชน์ในการจัดระเบียบสังคม ความสำคัญของไตรภูมิก็เห็นได้จากกรณีที่พระเจ้ากรุงธนบุรีก็โปรดฯ ให้มีการจัดทำสมุดภาพไตรภูมิขึ้นเช่นกันใน พ.ศ. 2319⁹ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงไม่พอพระทัยไตรภูมิที่แต่งขึ้นใน พ.ศ. 2326 เพราะทรงเห็นว่า “สำนวนไม่เสมอกัน” แต่ความจริง คงไม่พอพระทัยในด้านเนื้อหาสาระด้วย เพราะมีหลักฐานปรากฏในหนังสือ **ไตรโลกวินิจฉัยว่า** ได้ทรงร่วมประชุมกับคณะสงฆ์ผู้ทรงความรู้และทรงมีพระราชปณิธานอย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับปัญหาทางธรรม ทำให้พระเถระตอบได้บ้างหรือ “เปลื้อง” ไม่ได้บ้าง¹⁰ จึงโปรดให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เจ้ากรมราชบัณฑิตยและพระเถระผู้ใหญ่อีก 3 รูป ร่วมกันแต่งไตรภูมิฉบับใหม่ใน พ.ศ. 2345¹¹ ภายใต้อำนาจ **ไตรโลกวินิจฉัย**

ในไตรโลกวินิจฉัยมีการจัดลำดับเนื้อหาบางส่วนแตกต่างไปจากไตรภูมิฉบับเก่า กล่าวคือ ได้นำเรื่องราวเกี่ยวกับมนุษย์ภูมิมากกล่าวไว้เป็นอันดับแรก จากนั้นจึงกล่าวถึงภพภูมิที่ต่ำกว่าลงไป ต่อมาจึงอธิบายถึงภพภูมิที่สูงกว่ามนุษย์คือเทวดาและพรหมไปจนถึงพระนิพพาน ในไตรภูมิฉบับนี้จะกล่าวถึงนรกก่อน และไล่ลำดับมาจนถึงชั้นสูงสุด ศ.ดร.ไวแอก ได้วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ไว้ว่า เป็นเพราะชนชั้นนำของไทยในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้มอง

จักรวาลและความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และจักรวาลในแนวทางใหม่ โดยให้ความสำคัญแก่โลกของมนุษย์เป็นอันดับหนึ่ง

ภพภูมิของมนุษย์ซึ่งอยู่ตรงกลางนี้ จะเป็นหนทางให้มนุษย์ได้พัฒนาไปสู่ภูมิที่สูงขึ้นไปได้ ถ้ามีสัมมาทิชฐิ และก็อาจตกต่ำลงไปได้ถ้าไม่อยู่ในสัมมาทิชฐิ การพัฒนานี้จึงขึ้นอยู่กับการทำงานของมนุษย์นั่นเอง และพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้รับผิดชอบในการจัดสภาวะแวดล้อมของมนุษย์ให้เอื้อต่อการพัฒนาจิตวิญญาณ¹²

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นใน พ.ศ. 2331 ตามประเพณีแล้ว พระราชกรณียกิจในระดับนี้มิได้ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับธรรมราชา นอกจากการสังคายนาพระไตรปิฎกที่เชียงใหม่ใน พ.ศ. 2018 โดยพระเจ้าติโลกราชแล้ว ก็ยังไม่มีมีการสังคายนาอีกเลยในดินแดนของชนชาติไทยจนมาถึงสมัยรัชกาลที่ 1 การสังคายนาครั้งนี้ถือได้ว่าเป็นการแสดงถึงความเชื่อมั่นในสติปัญญาหาเหตุผลของมนุษย์เพื่อทำความเข้าใจในหลักธรรมคำสอนอันลึกซึ้งยิ่งในพระไตรปิฎก¹³

การออกกฎหมายพระสงฆ์ถึง 10 มาตราในสมัยรัชกาลที่ 1 เพื่อแก้ปัญหาพระสงฆ์ทำผิดวินัย เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่พระมหากษัตริย์อยุธยาไม่เคยกระทำมาก่อน ลักษณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงตรากฎหมายพระสงฆ์ก็เป็นแนวทาง

⁹ Ibid., p. 24.

¹⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา**, หน้า 53.

¹¹ Wyatt, op.cit., p. 24.

¹² Ibid., p. 25.

¹³ Ibid., p. 27.

เดียวกับที่ทรงตราพระราชกำหนดให้ข้าราชการ
สมาทานศีล คือมีการยกเหตุผลมาจำแนกแจกแจง
อย่างละเอียด นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงความรู้อ
อย่างลึกซึ้งในพระวินัยแล้ว ก็ยังแสดงถึงความ
ต้องการสื่อสารกับประชาชนอย่างใหม่ที่ไม่เคย
ปรากฏมาก่อนด้วย

แนวทางการชำระกฎหมายตราสามดวง
ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ แสดงให้เห็น
ถึงการให้ความสำคัญต่อหลักเหตุและผลได้เป็นอย่างดี
ที่มาของการชำระกฎหมายใน พ.ศ. 2348 ก็เนื่องมา
จากการพิจารณาเห็นว่ากฎหมายที่ตกทอดมาจาก
สมัยอยุธยาบางส่วน มิได้มีความยุติธรรมตาม
มาตรฐานของคนในสมัยรัตนโกสินทร์อีกต่อไป¹⁴
ที่จริงแล้วพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาก็ได้ชำระ
กฎหมายมาเป็นครั้งคราว และมีได้ยึดถือแนวทาง
ของพระธรรมศาสตร์ตามตัวอักษรอย่างเคร่งครัด
แต่ได้ทรงใช้จารีตประเพณีและการคิดหาเหตุผล
ตามวัฒนธรรมของไทยในสมัยนั้น ๆ สอดแทรก
เข้าไปในการตราพระราชกำหนด พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าฯ ก็ทรงกระทำในลักษณะเดียวกัน¹⁵
ข้อแตกต่างจากในสมัยอยุธยาก็คือ ความพยายาม
อธิบายเหตุของการตราพระราชกำหนดนั้น ๆ อย่าง
ละเอียด แสดงว่ามีบางสิ่งบางอย่างเปลี่ยนไปใน
ความรู้สึกของผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ พระมหา
กษัตริย์จึงเห็นสมควรให้มีการสื่อสารสร้างความ
เข้าใจกันอย่างไม่เคยกระทำมาก่อนในสมัยอยุธยา¹⁶

ความรู้สึกที่เปลี่ยนแปลงไปนี้ปรากฏอยู่ใน
วรรณกรรมในสมัยรัชกาลที่ 1 ด้วย บทพระราชนิพนธ์
เรื่องรามเกียรติ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ
นอกจากจะใช้รูปแบบคำประพันธ์เป็นกลอนซึ่งมีที่มา
จากวัฒนธรรมชาวบ้านแล้ว ยังตัดลักษณะทาง
พิธีกรรมและความศักดิ์สิทธิ์ลึกลับของวรรณกรรม
ราชสำนักอยุธยาลงไปเป็นอันมาก¹⁷ ขณะเดียวกับที่
สอดแทรกลักษณะของมนุษย์ไปในการกระทำของ
ตัวเอกทั้งหลาย จะเห็นได้ว่า การบรรยายเกี่ยวกับ
พระรามเป็นความประสงค์ของผู้นิพนธ์ที่จะให้
บทเรียนแก่ผู้อ่านในด้านคุณธรรม คือความกล้าหาญ
ความซื่อสัตย์ ความมุ่งมั่นที่จะแก้ปัญหาด้วย
สติปัญญาและความพยายามที่จะควบคุมชะตาชีวิต
ของตนเอง พระรามมิได้ถูกเสนอภาพในลักษณะ
ของเจ้าชายที่ได้รับการประดับประดาจากเทพเจ้า¹⁸
นอกจากนั้นพระรามยังมีความเมตตาปราณีซึ่งเป็น
คุณธรรมของมนุษย์ยิ่งกว่าของเทพเจ้าอีกด้วย¹⁹
ท้ายบทละครเรื่องนี้มีบทสรุปไว้ว่า

“อันพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์

ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสย

ไซจะเป็นแก่นสารสิ่งใด

ดังพระทัยสมโภชบูชา

ใครฟังอย่าได้ไหลหลง

จงปลงอนิจจังสังขาร”

ข้อความข้างต้นเป็นการชี้ว่า เรื่องราวของ
เทพเจ้ามิได้มีแก่นสารหมายถึงมิใช่สิ่งที่ทำให้พันทุกข

¹⁴ ร. แลงกาต์, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2526), หน้า 20.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23, 25.

¹⁶ Wyatt, op.cit., p. 34.

¹⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกฎหมายกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 28-29.

¹⁸ Wyatt, op.cit., p. 35.

¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกฎหมายกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 197.

แต่ก็ยังมีประโยชน์ในแง่ของการปลงสังขารเห็นความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่ง เท่ากับเป็นการเน้นย้ำหลักของพระพุทธศาสนาว่าเป็นแก่นสารเหนือสิ่งใด²⁰

ในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ ยังเริ่มการเขียนวรรณกรรมนิราศที่บรรยายถึงประสบการณ์จริงของผู้ประพันธ์ซึ่งไม่ปรากฏมาก่อนในสมัยอยุธยา ในบทพระราชนิพนธ์เรื่องนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดงของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีการบรรยายถึงสภาพของท้องที่ต่าง ๆ ที่พระองค์ได้ทรงพบเห็นตามจริง ผลมผลานไปกับการคร่ำครวญถึงผู้อื่นเป็นที่รัก กวีเอกในสมัยรัชกาลที่ 1 อีกผู้หนึ่งคือเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ก็ได้แสดงฝีมือในการบรรยายสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง ดังเช่นการบรรยายเกี่ยวกับเรือสินค้าอย่างละเอียดในมหาเวสสันดรชาดก²¹ นับว่าได้แสดงแนวทางสังคมนิยมออกมาให้เห็นชัดเจน กวีผู้นี้ยังได้ริเริ่มแปลวรรณกรรมต่างชาติและเขียนเป็นแบบร้อยแก้ว คือเรื่องราชาธิราช และสามก๊ก วรรณกรรมทั้งสองเรื่องนี้ให้ความสำคัญต่อการใช้สติปัญญาหาเหตุผลของมนุษย์ในการแก้ปัญหาโดยเฉพาะในเรื่องของการสงคราม ทั้งยังแสดงถึงความเป็นสากลของภูมิปัญญาไทย ที่ตระหนักถึงสิ่งแวดล้อมรอบตัวและเต็มใจที่จะดึงเอาคุณธรรมของต่างชาติมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่สังคมของตนได้ การหยิบยืมวัฒนธรรมของต่างชาติซึ่งบางครั้งอยู่นอกแควดวงของพระพุทธศาสนานี้ ยังแสดงถึงความเป็นเสรีที่จะเลือกสรรค่านิยมเพื่อเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความเป็นตัวตน (identity) อีกด้วย²²

การให้ความสำคัญต่อสติปัญญาของมนุษย์ในการแก้ไขปัญหา ทำให้มนุษย์มีความสำคัญมากขึ้นในสายตาของชนชั้นนำไทย โพรในสมัยนี้ แม้จะถูกควบคุมการเคลื่อนไหวเข้มงวดขึ้นจากวิธีการล็อกข้อมือเพื่อป้องกันการหลบหนีหรือย้ายหมู่ แต่กฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็ทำให้สถานะและสวัสดิภาพของไพร่ได้ขยายไปในทางที่ดีขึ้นด้วย มีการยกเลิกกฎหมายการเข้าถวายตัวเป็นขุนนางของสมัยอยุธยาที่เน้นความสำคัญของชาติกำเนิด และมีผลให้ผู้ที่มิได้สืบสายมาจากอัครมหาเสนาบดี ขาดคุณสมบัติในการถวายตัว กฎหมายใหม่ให้เน้นที่คุณสมบัติดังเช่น สติปัญญา ความซื่อสัตย์ ความละเอียดรอบคอบ และมีที่อยู่อาศัยเป็นหลักแหล่ง²³ ในสมัยนี้ไพร่ยังถูกเกณฑ์แรงงานน้อยลงเป็นปีละ 4 เดือนแทนการเกณฑ์ 6 เดือนแบบอยุธยา ทำให้ไพร่ที่ตกยากมีเวลาไปทำงานใช้หนี้สินของตนได้มากขึ้น²⁴ สถานะของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินก็ได้ต่ำด้อยในสายตาของชนชั้นนำ ในบทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์มีการเปรียบเทียบโครงสร้างสังคมเป็นร่างกายมนุษย์ พระมหากษัตริย์คือจิตซึ่งเป็นประธานแก่ร่างกาย ขุนนางคือมือซ้ายขวา ส่วนประชาชนคือศาสตราวุธที่มนุษย์นั้นถืออยู่ในมือ

บริบททางประวัติศาสตร์และกระบวนการความคิดที่เป็นเหตุเป็นผล

กระบวนการความคิดที่ให้ความสำคัญแก่เหตุผลและแนวทางสังคมนิยม ซึ่งพัฒนาเป็นมนุษยนิยมในเวลาต่อมาดังกล่าวข้างต้นนี้ เกิดขึ้นมาได้อย่างไร

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167-188.

²² Wyatt, op.cit., p. 36.

²³ “พระราชกำหนดใหม่มาตรา 38” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 349.

²⁴ “พระราชกำหนดใหม่มาตรา 5” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 205-207.

นักประวัติศาสตร์ได้ให้คำตอบเกี่ยวกับปัจจัยต่าง ๆ ที่อยู่เบื้องหลังพัฒนาการทางภูมิปัญญาของไทยในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งมีผลสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ไว้ดังต่อไปนี้ ศ.ดร.ไวแอทให้ความสำคัญแก่บริบททางประวัติศาสตร์ภายหลังกรุงแตก เมื่อต้องเผชิญหน้ากับหายนะครั้งยิ่งใหญ่ที่สุด ทำให้คนไทยต้องคิดใคร่ครวญหาเหตุผลว่าอันตรายมาถึงตนได้อย่างไร และจะหาทางป้องกันมิให้เกิดวิบัติเช่นเดียวกันนี้ในอนาคตได้หรือไม่ คนไทยตระหนักแล้วว่าอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบารมีของเทวราชก็ไม่อาจขจัดปัดเป่าภัยพิบัตินั้นได้ สิ่งที่จะทำให้ชนชาติไทยอยู่รอดและรุ่งเรืองต่อไป ต้องอาศัยสติปัญญาของมนุษย์นั่นเองหาเหตุผล แก่ปัญหาและปรับปรุงสภาพแวดล้อมต่าง ๆ มนุษย์จึงเป็นผู้กุมชะตาของตนเอง คนไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เชื่อว่ากรุงศรีอยุธยาล่มสลาย เพราะพระมหากษัตริย์ขาดคุณธรรม พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเสนอทางเลือกใหม่คือผู้นำที่เป็นอริยบุคคล แต่แนวทางนี้ไม่เป็นที่ยอมรับในหมู่ชนชั้นนำ ดังนั้นพระมหากษัตริย์ของราชวงศ์ใหม่จึงเชิดชูธรรมราชาตามหลักพุทธศาสนาขึ้นเป็นอุดมการณ์ของรัฐ และเป็นพุทธศาสนาที่เน้นหลักเหตุผล กฎแห่งกรรม การพัฒนาจิตใจและเน้นความสำคัญของโลกมนุษย์มากขึ้น ผู้นำจึงต้องทำหน้าที่เป็นผู้ตีความพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่าง ๆ ทางศาสนาเพื่อดึงสังฆธรรมออกมาอธิบายความเป็นไปในสังคมและกำหนดแนวทางของสังคมที่เห็นว่าเหมาะสม แต่แนวทางที่ว่านี้ต้องเป็นที่ยอมรับร่วมกันของสังคมเพราะกระบวนการความคิดเหล่านี้

ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นจากความว่างเปล่าได้²⁵

ศ.ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายปรากฏการณ์ทางความคิดของคนไทยโดยให้ความสำคัญแก่ลักษณะเศรษฐกิจในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ต้องทรงส่งเสริมการค้าสำเภากับต่างประเทศเพื่อหารายได้²⁶ ความจริงการค้าสำเภาก็เป็นกิจกรรมสำคัญของพระมหากษัตริย์มาตลอดสมัยอยุธยาอยู่แล้ว ข้อแตกต่างของสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็คือพระมหากษัตริย์ต้องให้ความสำคัญแก่กิจกรรมด้านนี้เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก เพื่อความอยู่รอดของอาณาจักร การตั้งพระนครขึ้นใหม่ การทำสงครามป้องกันเอกราชและขยายอำนาจ การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ศิลปวิทยาการทั้งหลาย การทำนุบำรุงพระราชวงศ์และข้าราชการ ส่วนต้องอาศัยเงินทองจำนวนมาก ลำพังรายได้จากภาษีอากรไม่เพียงพอที่จะสนองความต้องการนี้ ทั้งไม่เคยเพียงพอสำหรับการใช้จ่ายของพระมหากษัตริย์แม้ในยามบ้านเมืองเป็นปกติสุข ความต้องการรายได้ของรัฐบาลไทยจึงขยายตัวขึ้น

การค้าสำเภาที่คึกคักในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จะเป็นไปไม่ได้ ถ้าปราศจากชาวจีนที่อพยพเข้ามาในประเทศไทย แม้รัฐบาลจีนจะไม่สนับสนุนให้คนจีนออกไปนอกประเทศ แต่ปัญหาประชากร ความยากจนและการขาดแคลนอาหารในจีน ทำให้รัฐบาลจีนต้องยอมผ่อนคลายนโยบายไป ทำให้ชาวจีนหลังไหลออกมานอกประเทศได้²⁷ จำนวนชาวจีนอพยพนี้จะเพิ่มขึ้นอย่างมากจากสมัยอยุธยา (ตัวเลข

²⁵ Wyatt, op.cit., p. 15-16, 39-42.

²⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกระฎุมพี...

²⁷ Hong Lysa, Thailand in the Nineteenth Century, Evolution of the Economy and Society (Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1984), pp. 38-39, 47.

ชาวจีนอพยพในสมัยรัชกาลที่ 2 ตกปีละประมาณ 7,000 คน และมีประชากรจีนในไทยทั้งหมดประมาณ 200,000 คน รวมทั้งลูกจีนที่เกิดในเมืองไทยด้วย ขณะที่ประชากรในไทยทั้งหมดมีประมาณ 5 ล้านคน ในสมัยรัชกาลที่ 3 ตัวเลขการอพยพอาจเพิ่มขึ้น (ได้ถึงเท่าตัว²⁸) รัฐบาลไทยเปิดประเทศรับชาวจีนเข้ามาด้วยความยินดี เพราะรัฐยังขาดแคลนแรงงาน โดยเฉพาะแรงงานที่มีฝีมือในด้านการค้า การเดินเรือ และการต่อเรือ ชาวจีนเหล่านี้ส่วนหนึ่งได้รับอนุญาตให้ทำการค้าระหว่างจีน-สยามซึ่งอยู่ในอำนาจผูกขาดของพระมหากษัตริย์ เอกชนจีนจะมีบทบาททางการค้าเพิ่มขึ้นจนเกินหน้าการค้าสำเภาล่วง เห็นได้จากจำนวนเรือสำเภาที่แตกต่างกันอย่างมาก ขณะที่พระมหากษัตริย์ เจ้านายและขุนนางไทยในช่วงต้นรัชกาลที่ 2 มีเรือสำเภาค้าขายรวมกันแล้วประมาณ 20 ลำ พ่อค้าจีนที่อยู่ในไทยมีเรือสำเภาค้าขายรวมแล้วถึง 136 ลำ²⁹ ชาวจีนเหล่านี้เองที่มีบทบาทสำคัญในการเริ่มธุรกิจผลิตเพื่อตลาดในประเทศไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงให้ความสำคัญต่อการค้าสำเภากับต่างประเทศเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะกับประเทศจีน เรือหลวงที่นำคณะทูตไปส่งบรรณาการยังราชสำนักจีนมีถึง 10 ลำ แทนที่จะเป็น 3 ลำตามที่จีนกำหนด และคณะทูต

ของไทยยังไปส่งบรรณาการบ่อยกว่า 1 ครั้งในทุก 3 ปี อีกด้วย³⁰ หมายถึง ราชสำนักไทยจะได้ค้าขายกับจีนในปริมาณที่มากกว่าและบ่อยกว่าที่จีนอนุญาตนั่นเอง การค้าสำเภาทำให้ทรงมีพระราชทรัพย์เพียงพอที่จะจ่ายเบี้ยหวัดแก่ข้าราชการ และทำนุบำรุงศาสนา ในขณะที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทซึ่งต้องทรงรับผิดชอบการสงครามเป็นส่วนใหญ่และไม่ได้ทำการค้าขาย ประสบปัญหาขาดแคลนพระราชทรัพย์ที่จะจ่ายให้แก่ข้าราชการในกรมของพระองค์³¹ ในสมัยนี้การผูกขาดการค้าของพระมหากษัตริย์ได้ลดความเข้มงวดลงไปอย่างมาก ทรงยินยอมให้เจ้านาย ขุนนาง ที่มีความสามารถและพ่อค้าเอกชนซึ่งส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าจีนทำการค้าสำเภาได้

ธุรกิจค้าขายที่ต้องคอยระวังในเรื่องต้นทุนและกำไร ทำให้ผู้เกี่ยวข้องต้องคิดอย่างเป็นระบบ เป็นเหตุเป็นผล โดยอาศัยสติปัญญาของตนเป็นหลัก จะหวังพึ่งพาสังคักดีสิทธิไม่ได้ ธุรกิจการค้าจึงสอนให้ชนชั้นนำไทยให้ความสำคัญแก่ความสามารถและประสบการณ์จริงของมนุษย์ แนวความคิดดังกล่าวนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นร่องรอยของสังคมนิยมและมนุษยนิยม คือ เห็นมนุษย์เป็นศูนย์กลางของเหตุการณ์³² แนวความคิดแบบมนุษยนิยมทำให้ชนชั้นนำเห็นความสำคัญของสามัญชนเพิ่มขึ้น และ

²⁸ จี วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์, แปลโดย พรรณฉัตรพลรักษ์ และคณะ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529) หน้า 57-58, 70-71.

²⁹ Sarasin Virapol, *Tribute and Profit : Sino-Siamese Trade, 1652-1853* (Massachusetts : Harvard University Press, 1977), p. 186. quoted in Lysa, op.cit., p. 47.

³⁰ Lysa, op.cit., p. 43.

³¹ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน, ศ.ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ, นฤมล อีระวัฒน์ ผู้ชำระต้นฉบับ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2539), หน้า 161.

³² นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกรรมพี..., หน้า 183-184, 193.

ตระหนักว่าถ้ากดขี่ข่มเหงจนไพร่ต้องเดือดร้อนและ
ดิ้นรนออกไปนอกระบบแล้ว พวกมูลนายนั่นเอง
จะประสบปัญหา มูลนายจึงต้องมีความเมตตาต่อ
ไพร่ด้วย³³

การที่ชนชั้นนำไทยเป็นพ่อค้าด้วยนั้น ทำให้
วัฒนธรรมของพ่อค้าหรือกรรมพ้ออื่น ๆ อีกหลาย
ประการนอกเหนือจากที่กล่าวข้างต้นเข้ามามีอิทธิพล
ต่อแนวความคิดของชนชั้นนำเหล่านี้ด้วย ดังเช่น
การให้ความสำคัญแก่เงินและทรัพย์สิน ความนิยม
บริโภคสิ่งของฟุ่มเฟือยจากต่างประเทศ ความสนใจ
ต่อข้อมูลข่าวสารเพราะจะมีผลต่อการค้าของตน
ทำให้สนใจต่อการอ่านมากขึ้นและนิยมหนังสือ
ประเภทนิราศที่ให้ข้อมูลจากประสบการณ์จริง
ชนชั้นนำเหล่านี้จะมีความคุ้นเคยกับชาวต่างชาติ
และมีทัศนคติที่เปิดกว้าง สามารถรับความคิด และ
เทคโนโลยีใหม่ ๆ ของต่างชาติมาปรับปรุงใช้อย่าง
รวมเร็ว³⁴

พัฒนาการในสมัยรัชกาลที่ 2

ในสมัยรัชกาลที่ 2 การค้าของไทยกับต่าง
ประเทศขยายตัวออกไปอีก การผลิตสินค้าเพื่อตลาด
อย่างเป็นทางการเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุดสมัย
รัชกาลที่ 3) พริกไทย ยาสูบ ข้าว ฝ้าย ตีบุก เหล็ก
นอกจากนั้นการผลิตสินค้าสำหรับการบริโภคของ

ประชากรเมืองที่ไม่ได้ทำการผลิตเองก็ขยายตัวขึ้น
อย่างคึกคัก เพราะเมืองที่เกี่ยวข้องกับการค้าขาย
ต่างเติบโตขึ้นด้วย สินค้าเหล่านี้ได้แก่ ข้าว เกลือ
ปลาแห้ง หมาก พลุ ไม้ไฟ ฯลฯ การผลิตสินค้า
ดังกล่าวดึงเอาราษฎรทั่วไปทั้งคนไทย ลาว เขมร
มอญเข้ามามีส่วนร่วมด้วยเป็นวงกว้าง สินค้าเข้าจาก
ต่างประเทศสำหรับการบริโภคในเมืองเช่น ชา พัต
รม กระดาษ ฐูป ผ้าแพรจากจีน ผ้าฝ้ายจากอินเดีย
และอังกฤษถูกนำแพรกระจายไปสู่ตลาดในประเทศ
ไทยโดยพ่อค้าจีน³⁵ กิจกรรมเหล่านี้ทั้งหมดจะ
แบ่งบานขึ้นไปอีกในสมัยรัชกาลที่ 3

เราจะสังเกตเห็นร่องรอยของความคิดแบบ
เป็นเหตุผล สัจนิยมและมนุษยนิยมของชนชั้นนำ
ของไทยในสมัยนี้ได้จากกิจกรรมต่าง ๆ ดังต่อไปนี้
การเน้นสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ที่การปฏิบัติ
หน้าที่เหมาะสมตามหลักของพระพุทธศาสนาจะเห็น
ได้จากข้อความส่วนหนึ่งในหนังสือเทศนาจุลยุทธ
การวงศ์ ซึ่งอาจเขียนขึ้นโดยสมเด็จพระพนรัตน์ใน
สมัยรัชกาลที่ 2 ผู้เขียนกล่าวว่า ราชสมบัติเป็น
ของสาธารณะ ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ผู้ที่เป็นกษัตริย์
จึงต้องพิสูจน์สิทธิธรรมโดยการแสดงบารมี และ
แสดงให้เห็นว่าสามารถปฏิบัติหน้าที่ตามคติของพุทธ
ศาสนาได้อย่างสมบูรณ์³⁶ เป็นไปได้ว่า แนวความคิด
เช่นนี้เองทำให้คณะเสนาบดีเลือกสรรให้กรมหมื่น
เจษฎาบดินทร์ได้ขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นพระมหา
กษัตริย์รัชกาลที่ 3 แทนเจ้าฟ้ามงกุฎ³⁷

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 158.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 139-149, 165-200.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106-117.

³⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์..., หน้า 52.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ลดเวลาเกณฑ์แรงงานราษฎรลงไปอีกเหลือปีละ 3 เดือน เพราะเห็นว่าไพร่ได้รับราชการตรากตรำกันมานานแล้ว³⁸ จุดประสงค์ส่วนหนึ่งก็คงเพื่อให้ไพร่ได้มีเวลาผลิตสินค้าได้มากกว่าเดิมด้วย นับเป็นก้าวสำคัญที่จะนำไปสู่การสนับสนุนให้ไพร่สามารถจ่ายเงินแทนการเกณฑ์แรงงานได้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ในสมัยนี้ไพร่ที่มีเงินทองสะสมไว้มากขึ้นจากการเข้าไปมีส่วนผลิตสินค้าเพื่อขาย สามารถจ่ายค่าแรงเป็นเงินได้ไม่ต้องถูกเกณฑ์ การได้ลดเวลาเกณฑ์และความสามารถที่จะจ่ายเงินแทนแรงงาน ทำให้ไพร่เป็นอิสระจากการควบคุมของมูลนายได้มากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 2 ยังยินยอมให้ไพร่ที่หนีมูลนายเข้าป่าเข้าดงไป เพราะมูลนายใช้สอยตรากตรำไม่ผ่อนปรน เมื่อมีเรื่องเดือดร้อนก็ไม่ช่วยเหลือดูแล ให้ออกจากป่ามาได้โดยรัฐบาลไม่เอาโทษและให้เลือกมูลนายใหม่ได้ตามใจด้วย แต่เมื่อเลือกแล้วก็ต้องอยู่กับมูลนายนั้นต่อไป และเลือกบ่อย ๆ ไม่ได้³⁹ ความเมตตาต่อราษฎรยังเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้ตั้งโรงพยาบาลรักษาโรคและเครื่องนุ่งห่มแก่ผู้ขัดสน แจกเงินแก่คนชรา และมีธรรมเทศนาที่โรงพยาบาลนี้ด้วยในวันพระ ความจริงกิจกรรมดังกล่าวนี้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้

ทรงทำอยู่ก่อน เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงมีพระราชดำริว่า กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นพระเจ้าลูกเธอ ยังทรงทำทานได้ขนาดนั้น พระองค์จึงควรทำได้เช่นกัน⁴⁰ นอกจากนี้ยังทรงมีประกาศห้ามองครักษ์ยิงกระสุนใส่ตาราชฎที่เงยหน้าขึ้นมองพระมหากษัตริย์ เพียงแต่ให้เงื่อง่าวอู่วัวเป็นการห้ามปรามเท่านั้น⁴¹ ความรู้สึกที่มีต่อสามัญชนยังสะท้อนอยู่ในวรรณกรรมราชสำนัก ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชนิพนธ์ร่วมด้วย คือ เสภาขุนช้าง ขุนแผน วรรณกรรมเล่มนั้นนอกจากจะเป็นเรื่องของสามัญชนแล้ว ยังมีหลายตอนที่บรรยายเกี่ยวกับความยากลำบากของไพร่ที่ถูกเกณฑ์แรงงานและถูกเกณฑ์ไปรบด้วย

วรรณกรรมในสมัยรัชกาลที่ 2 หลายเล่ม ดังเช่น บทพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา เสภาเรื่องขุนช้าง ขุนแผน และนิราศบางเรื่องของสุนทรภู่ มีการบรรยายบ้านเมืองตามสภาพที่เป็นจริง ดังนั้นจึงมีการกล่าวถึงการค้าสำเภา พ่อค้านานาชาติ การทำมาหากินของราษฎรที่ผลิตสินค้าประเภทต่าง ๆ การบรรยายเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าความคิดของผู้คนได้เปลี่ยนไปเป็นเน้นว่าความมั่งคั่งของบ้านเมืองและผู้คนทั่วไป แสดงถึงพระบรมเดชานุภาพของ

³⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2505), หน้า 68.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

⁴⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์ทุกเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ 31 มีนาคม พ.ศ.2530), หน้า 39-40.

⁴¹ Akin Rabibhadana, *The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period.* (Ithaca, New York : Department of Asian Studies, Cornell University, 1969), p. 45.

พระมหากษัตริย์ การบรรยายในลักษณะเช่นนี้ จะไม่ปรากฏในวรรณกรรมสมัยอยุธยา ซึ่งไม่ถือว่าการค้าขายเป็นเครื่องแสดงเกียรติยศของพระมหากษัตริย์⁴²

ภูมิปัญญาไทยเมื่อเผชิญหน้ากับ ภูมิปัญญาตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 3

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เชี่ยวชาญและฉลาดแหลมคมมากในธุรกิจการค้าและเศรษฐกิจของประเทศ ทั้งนี้เพราะได้ทรงเป็นผู้กำกับราชการกรมท่ามาก่อนในสมัยรัชกาลที่ 2 และได้ทรงควบคุมดูแลการค้าสำเภาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมาโดยตลอดพระองค์เองก็มีสำเภาไปค้าขายในต่างประเทศด้วย และทำกำไรได้อย่างงาม นับแต่วันแรกที่ได้อขึ้นครองราชย์สมบัติในวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2367 ได้ทรงประกาศยกเลิกการค้าสำเภาหลวงและการผูกขาดการค้าของพระมหากษัตริย์⁴³ การกระทำเช่นนี้ของพระองค์มิได้เกิดจากการบีบบังคับของอังกฤษดังที่เคยเข้าใจกัน การเปลี่ยนนโยบายครั้งสำคัญนี้มาจากสาเหตุหลัก 2 ประการ ประการแรก เพราะทรงเห็นว่าการค้าสำเภาหลวงในสมัยรัชกาลที่ 2 ประสบปัญหาขาดทุน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในตอนปลายรัชกาล ในขณะที่การค้าสำเภาของเอกชน ซึ่งมีทั้งเจ้านาย (รวมทั้งของพระองค์เองด้วย) ขุนนางและพ่อค้าจีนต่างได้กำไรกันถ้วนหน้า เอ็นรี

เบอร์นี่ ทูตอังกฤษที่เข้ามาเจรจาทำสัญญากับไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้อธิบายสาเหตุของการขาดทุนนี้ไว้ว่า มีการปิดตัวเลขขาดทุนไว้ในรายการของพระมหากษัตริย์และธุรกิจการค้าสำเภาหลวงนี้อยู่ภายใต้การดูแลของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เมื่อกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้เป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ไม่ต้องการเผชิญปัญหาอย่างเดียวกับพระราชบิดา จึงทรงประกาศยกเลิกการค้าสำเภาหลวงเสีย⁴⁴ อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้เหตุผลของการขาดทุนของสำเภาหลวงในสมัยรัชกาลที่ 2 ไว้ว่า เป็นเพราะสู้การแข่งขันของเอกชนไม่ได้ แต่พระมหากษัตริย์ก็ต้องทรงอดทนเพราะกษัตริย์ของประเทศที่เจริญแล้วทั้งหลายจะไม่ทรงหากำไรจากการค้าขาย⁴⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ในขณะที่ทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงนำกำไรบางส่วนจากการค้าสำเภาของพระองค์ มาชดเชยให้กับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทำให้ไม่ทรงเดือดร้อนจากการขาดทุนของการค้าสำเภาหลวง ช้ำยังพอพระทัยและตรัสเรียกกกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ว่า เจ้าสัวอีกด้วย⁴⁶

สาเหตุสำคัญประการที่สองที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงยกเลิกการค้าสำเภาหลวงและการผูกขาดของพระมหากษัตริย์ก็คือ ทรงเห็นโอกาสที่จะหารายได้จากภาษีสินค้าภายใน

⁴² นิธิ เอียวศรีวงศ์, *วัฒนธรรมกรรมพี...*, หน้า 164.

⁴³ *The Burney Papers*, vol. 1, pt. 1, pp. 50-51, as Quoted in Lysa, *op.cit.*, p. 51.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Lysa, *op.cit.*, p. 45.

⁴⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เล่มเดิม*, หน้า 37-38.

การขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาดตั้งที่กล่าวแล้ว ทำให้พวกพ่อค้าซึ่งส่วนใหญ่ได้แก่ชาวจีนในประเทศไทย ลงทุนผลิตสินค้าเพื่อการตลาดเป็นจำนวนมาก ดังเช่นการผลิตน้ำตาล ยาสูบ พริกไทย ฝ้าย ตีบก ฯลฯ ประชาชนทั่วไปทั้งชาวไทยและมอญ ลาว เขมร ที่อยู่ในประเทศไทยต่างก็มีส่วนในการผลิตนี้ ทั้งเป็นแรงงานในการผลิตและเป็นผู้ผลิตสินค้าอุปโภค บริโภครายย่อย รายได้เป็นตัวเงินจึงเริ่มกระจายในหมู่ประชาชนทั่วไปมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเห็นว่าโอกาสที่จะเก็บภาษีการค้าจากการผลิตเหล่านี้เปิดกว้างขึ้นแล้ว จึงทรงจัดให้มีระบบเจ้าภาษีนายอากรขึ้นอย่างเป็นล่ำเป็นสัน โดยให้เอกชนมาประมูลเป็นผู้เก็บภาษีสินค้ารวมทั้งสิ้น⁴⁷ ชนิดด้วยกัน ผู้ชนะการประมูลได้เป็นเจ้าของภาษีหรือนายอากรก็ต้องส่งเงินค่าสัมปทานให้แก่รัฐตามกำหนดเวลา ส่วนเจ้าภาษีซึ่งส่วนใหญ่ได้แก่ชาวจีน ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากเจ้านายและขุนนางไทย ในการประมูลก็จะมีรายได้จากการตั้งด่านเก็บภาษีราษฎรที่ผลิตสินค้า เจ้านาย ขุนนาง ก็จะได้รับส่วนแบ่งจากค่างวดหรือบรรณาการที่เจ้าภาษีจะนำมาให้ ถ้าระบบนี้ทำงานตามที่ควรจะเป็น พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนางบางส่วน และเจ้าภาษีก็จะมีรายได้ เป็นกอบเป็นกำ ขณะที่ประชาชนจะต้องเสียภาษีเพิ่มขึ้น การให้เอกชนผูกขาดการเก็บภาษีนี้ ความจริงได้มีมาก่อนแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา แต่ทำใน

ขอบเขตจำกัดคือให้ผูกขาดอากรบ่อนเบี้ยเท่านั้น ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงจัดให้มีการผูกขาดภาษี รังนกเพิ่มขึ้นอีกชนิดหนึ่ง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 การผูกขาดภาษีเพิ่มขึ้นเป็น 7 ชนิด (มีภาษีโรงฆ่าสัตว์ อากรสุรา อากรการพนัน ภาษีประมง ภาษีร้านค้า อากรสมภักษร และอากรตลาด)⁴⁸ การเพิ่มอีก 38 ชนิดในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงแสดงถึงการขยายตัวของการผลิตสินค้าเป็นอย่างมากและแสดงถึงความฉับไวของพระมหากษัตริย์ในการฉวยโอกาสที่เปิดขึ้น เพื่อหารายทรัพย์เข้าพระคลังด้วย ปรากฏว่ารายได้ของพระคลังหลวงต่อปีในสมัยรัชกาลที่ 3 เพิ่มขึ้นเป็นประมาณ 26 ล้านบาทเศษ⁴⁹ ขณะที่สมัยรัชกาลที่ 2 มีประมาณ 2 ล้านบาทเศษเท่านั้น⁵⁰ วรรณกรรมที่เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงมักมีการบรรยายเกี่ยวกับเจ้าภาษีนายอากรที่เป็นคนจีน ผู้มีฐานะมั่งคั่ง และคนไทยมักยกลูกสาวให้ รวมทั้งบรรยายเกี่ยวกับการค้าขายทั้งกับต่างประเทศและตลาดภายในอย่างคึกคักด้วย

เอกสารสำคัญชิ้นหนึ่งที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับแนวทางการบริหารราชการในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เป็นอย่างดี คือ จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้เป็นบันทึกการประชุมขุนนางของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ในคราวเกิดกบฏไทรบุรีใน พ.ศ. 2380 ผู้บันทึกคือหลวงอุดมสมบัติ ขุนนางในกรมทำซึ่งเป็นลูกน้องของพระยาศรีพิพัฒน์

⁴⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2504), หน้า 182-183.

⁴⁸ ราโ พิ อุตมไพจิตรกุล, ระบบประมูลผูกขาดภาษีอากร, (มหาสารคาม : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูมหาสารคาม, 2532), หน้า 22-24.

⁴⁹ ม.ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, สันต์ ท. โกมลบุตร แปล (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520), หน้า 294.

⁵⁰ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 206.

รัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) เจ้ากรมพระคลังสินค้า ผู้ได้รับพระบรมราชโองการโปรดฯ ให้เป็นแม่ทัพในการปราบกบฏคราวนี้ ผู้อ่านจะรู้สึกเหมือนได้เข้าไปนั่งอยู่ในที่ประชุมด้วย เพราะผู้บันทึกจดรายละเอียดไว้ได้หมด แม้กระทั่งการพระสรวลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ที่สำคัญก็คือ เราสามารถศึกษาถึงวิถีคิด การหาข้อมูล วิธีการปรึกษาขอราชการ การลงความเห็นและกำหนดนโยบายของผู้บริหารประเทศในขณะนั้น สิ่งที่เราสัมผัสได้ชัดเจนก็คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ และขุนนางคนสำคัญของพระองค์ดังเช่น เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) พระยาศรีพิพัฒน์ฯ มีวิธีการคิดที่เป็นระบบและเป็นเหตุผลอย่างมาก การกำหนดนโยบายจะอยู่บนฐานข้อมูลต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญยิ่ง พระองค์จะทรงขัดข้องพระทัยอย่างมากถ้าขุนนางไม่ใฝ่หาข้อมูลให้เพียงพอ ด้วยเหตุนี้แม้จะทรงประทับอยู่ในเมืองหลวงเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็ทรงทราบรายละเอียดของท้องที่ห่างไกลเป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นผู้คน ภูมิประเทศ หรืออากาศ ทำให้สามารถหาข้อสรุปได้ พระองค์ก็จะใช้วิธีอธิบายด้วยเหตุผลอย่างละเอียด ถ้าที่ประชุมขุนนางยังไม่อาจตัดสินใจในประเด็นต่างๆ ได้ จนเกิดความเข้าใจและมีความเห็นไปในแนวเดียวกันได้⁵¹

ชนชั้นนำไทยที่มีกระบวนการความคิดในด้านเศรษฐกิจและการบริหารประเทศดังกล่าวมาแล้ว

ข้างต้นนี้เอง ที่ต้องเผชิญหน้ากับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแผนใหม่ของตะวันตกที่คณะมิชชันนารีอเมริกันนำเข้ามาเผยแพร่ มิชชันนารีเหล่านี้มีความรู้ทางวิชาการด้านต่าง ๆ เป็นอย่างดี โดยเฉพาะด้านการแพทย์และวิทยาศาสตร์ มีความเข้าใจเกี่ยวกับระบบโครงสร้างและปรากฏการณ์ธรรมชาติที่แตกต่างไปจากคนไทยโดยสิ้นเชิง องค์ความรู้หลายประการของมิชชันนารีสามารถพิสูจน์ได้ด้วยวิธีการของวิทยาศาสตร์ และวิทยาศาสตร์นี้เองที่เป็นรากฐานของเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าของตะวันตก โดยเฉพาะด้านการทหารและการเดินเรือ คนไทยตระหนักอย่างไม่ต้องสงสัยอีกต่อไปเมื่ออังกฤษสามารถทำสงครามชนะพม่า ที่คนไทยเห็นว่าไม่มีใครเอาชนะได้ใน พ.ศ. 2369

การปรับกระบวนการความคิดของชนชั้นนำของไทยเกิดขึ้นอีกครั้ง ภูมิปัญญาของตะวันตกถูกนำมาแยกแยะตรวจสอบ ศาสนาคริสต์ถูกปฏิเสธ เพราะเห็นว่าไม่สามารถตอบปัญหาในชีวิตอย่างน่าพอใจได้ คนไทยยังเคลือบแคลงสงสัยในเรื่องอำนาจของพระเจ้า และป้อนคำถามที่ทำให้มิชชันนารีอัปจนคำตอบ⁵² ส่วนวิชาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่ได้รับการต้อนรับอย่างกระตือรือร้น ผู้นำไทยชื่นชมต่อวิชาการแพทย์สมัยใหม่ที่สยบโรคร้ายดังเช่น อหิวาต์และฝีดาษ ซึ่งเป็นศัตรูหมายเลข 1 ของคนไทยในอดีตลงได้ หมอหลวงจากราชสำนักถูกส่งมาให้ศึกษากับมิชชันนารี เรือสำเภาจีนถูกแทนที่ด้วย

⁵¹ หลวงอุดมสมบัติ, จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติพร้อมด้วยอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรจัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติเนื่องในมหามงคลวันพระบรมราชสมภพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครบ 200 ปี วันอังคารที่ 31 มีนาคม พ.ศ.2530)

⁵² Dan Beach Bradley, M.D. Rev. Abstract of the Rev. Dan Beach Bradley, M.D. Medical Missionry in Siam 1835-1873. Edited by Rev. George Haws Feltus, Published by Rev. Dan F. Bradley, his son, 1936, p. 102.

กำปั่นฝรั่งแล่นเร็วกว่า ใช้ลูกเรื่อน้อยกว่ากันมาก ขณะที่มิระวางบรรทุกสูงกว่า คนไทยยอมจำนนต่อคำอธิบายเกี่ยวกับจักรวาลและปรากฏการณ์ธรรมชาติแบบใหม่⁵³ นั้นหมายถึงการปฏิเสธคำอธิบายในไตรภูมิภคซึ่งมีบทบาทสำคัญในการให้ความหมายแก่สิ่งแวดล้อมรอบตัวมนุษย์ในสังคมไทยมาหลายร้อยปี และหมายถึงคนไทยต้องสร้างโลกทัศน์ของตนขึ้นมาใหม่ ยอมเปิดทางให้โลกทัศน์ของตะวันตกในส่วนที่ซึ่งคนไทยเห็นว่าถูกต้องกว่าเข้ามาสวมรอยแทน

สังคมไทยจะก้าวไปในอนาคตที่เป็นโลกของเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างไร ขนชั้นนำไทยหันไปหาคำตอบจากพระพุทธศาสนาซึ่งเคยเป็นแหล่งข้อมูลในยามสังคมสิ้นไหวตลอดมา พวกเขาตัดสินใจได้ว่า พระพุทธศาสนาซึ่งมีบทบาทสร้างเอกภาพในสังคมไทยมาในอดีต เป็นพื้นฐานในการรับรองอำนาจให้แก่พระมหากษัตริย์ และให้คำตอบแก่ความแตกต่างทางสถานะของบุคคลในสังคมจะต้องเป็นแกนหลักของสังคมไทยต่อไป เจ้าฟ้ามงกุฎหรือวชิรญาณภิกขุ จึงได้เสนอแนวทางการย้อนกลับไปหาพระพุทธวจนะดั้งเดิมซึ่งเน้นหลักเหตุและผลโดยไม่ขัดแย้งกับหลักวิทยาศาสตร์แผนใหม่ให้เป็นทางเดินของสังคมไทย พิจารณาแล้วจะเห็นว่าเป็นเส้นทางเดียวกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ในอดีตนั่นเอง แต่วิธีการของเจ้าฟ้ามงกุฎจำต้องเด็ดขาดกว่า รุนแรงกว่า เพราะกระแสการทำลายทางภูมิปัญญาจากตะวันตกมาอย่างรุนแรงเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้สาระส่วนใหญ่ในไตรภูมิภคตา ดังเช่น เรื่องนรก สวรรค์ เรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติทั้งหลาย ซึ่งขัดแย้งกับหลักวิทยาศาสตร์แผนใหม่จึงถูกละทิ้งไป แนวทางนี้เตรียมไว้สำหรับปัญญาชนรุ่นใหม่ของสยามที่จะเป็นผู้นำสังคมไปในสมัยของการเปลี่ยนแปลงวรรณกรรมที่แสดงการปรับกระบวนการความคิดของชนชั้นนำไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ต่อเนื่องมาจนถึงรัชกาลที่ 4 คงไม่มีเล่มใดที่ชัดเจนแจ่มแจ้งไปกว่าหนังสือเรื่องแสดงกิจจานุกิจ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แม้จะมีการพิมพ์หนังสือเล่มนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่แนวความคิดต่าง ๆ ที่ปรากฏก็เป็นการสั่งสมมาก่อนหน้านั้นเป็นแน่ หนังสือเล่มนี้อธิบายไว้อย่างละเอียดว่าองค์ความรู้ใดของตะวันตกที่ชนชั้นนำไทยยอมรับ องค์ความรู้ใดที่ถูกปฏิเสธทั้งของไทยและตะวันตกเองด้วย ลงท้ายด้วยการเชิดชูพระพุทธศาสนาในด้านประโยชน์อันยิ่งใหญ่ในทางปฏิบัติจริง ผู้เขียนยังได้ระบุไว้ชัดเจนว่าเขียนขึ้นมาเพื่อให้อนุชนอ่านจะได้เป็นสิ่งประเทืองปัญญาต่อไปภายหน้า⁵⁴

ชนชั้นนำไทยตระหนักดีว่าสยามจะไม่เหมือนเดิมอีกต่อไปในกระแสวัฒนธรรมตะวันตก องค์ความรู้ตามแบบจารีตของไทย จึงถูกจารึกไว้เป็นอนุสรณ์ที่วัดพระเชตุพนฯ ขณะที่เรือสำเภาจีนถูกจำลองไว้ที่วัดยานนาวา แต่สยามใหม่จะต้องไม่ถูกตัดขาดจากสยามเก่า เช่นเดียวกับที่ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 1 ไม่ยอมตัดขาดกรุงรัตนโกสินทร์ออกจากกรุงศรีฯ ในสมัยนั้นวัฒนธรรมของอยุธยาที่สามารถ

⁵³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, *แสดงกิจจานุกิจ* (ฯพณฯ สุกิจ นิมานเหมินท์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ พิมพ์เป็นของข้าราชการในงานทอดกฐินสามัคคี ณ วัดเกตุการาม อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ วันศุกร์ที่ 13 พฤศจิกายน 2513), หน้า 13-26.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1.

รับใช้สังคมใหม่ได้ถูกฟื้นฟูขึ้นมาหลายประการ ควรตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า ในการสังคายนาพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นกิจกรรมที่กระทำภายหลังการออกประกาศกษัตริย์นารายณ์ให้หนีถือเทพอารักษ์เหนือกว่าพระรัตนตรัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดฯ ให้พระเถระผู้ใหญ่แต่งคำบูชาเทวดาเพื่ออ่านในวันเริ่มการสังคายนาด้วย⁵⁵ ดังนั้น

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงทรงมีพระราชกระแสสั่งเสียก่อนเสด็จสวรรคตมีใจความว่า “การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดีอย่าให้เสียทีแก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้หนีถือเสื่อมใสไปทีเดียว...”⁵⁶

⁵⁵ Wyatt, *op.cit.*, p. 29.

⁵⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 188.